

**Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського**

Кошолар Настасія Олександрівна

Науковий керівник:
кандидат педагогічних
наук, доцент

Каплінський В.В.

Дипломна робота

**Громадянське виховання учнівської молоді у процесі
історико-краєзнавчої діяльності**

Вінниця – 2014

ЗМІСТ

Вступ.....	3-6
Розділ 1. Громадянське виховання особистості як соціально-педагогічна проблема	7
1.1. Сутність, показники та рівні громадянської вихованості особистості.	7-23
1.2. Стан громадянського виховання учнівської молоді у вітчизняній педагогічній теорії та практиці.	24 -45
Висновки до першого розділу	46-47
Розділ 2. Громадянське виховання учнівської молоді у процесі історико-краєзнавчої роботи	48
2.1. Педагогічні умови громадянського виховання учнівської молоді у процесі історико-краєзнавчої роботи.....	48-59
2.2. Організація історико-краєзнавчої роботи в Печерській загальноосвітній школі та її вплив на громадянське становлення особистості.	60-75
Висновки до другого розділу	76-77
Загальні висновки	78-80
Список використаних джерел	80-86

ВСТУП

Сучасні тенденції розвитку України як демократичної, правової держави висунули на передній план проблему громадянськості як якості суспільства, й як якості особистості. Перед школою як соціальним інститутом поставлено завдання – виховати громадянина, найвищою чеснотою якого була б любов до Батьківщини та свого народу. На виконання цієї мети має бути спрямований весь уклад школи, весь навчально-виховний процес – все, що сприяє перетворенню молодого людини на громадянина.

Однак в силу різних як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин стан громадянського виховання учнівської молоді, як свідчать останні події в Україні, поки що залишається незадовільним. У значної частини учнівської молоді сформувалися нігілізм, зневага до державних проблем, песимізм і пасивність в їх розв'язанні.

За даними соціологічних досліджень тільки 2/5 учнів старшого шкільного віку хотіли б жити в Україні, лише 58% пишаються своєю належністю до українського громадянства. А захищати свою країну у випадку війни зголосилися лише 44% юнаків.

Проблема ускладнюється тим, що у середовищі вчителів немає однастайності у поглядах на громадянськість як стрижневу якість особистості. Соціологічні опитування засвідчили, що тільки 58% вчителів вибрали б громадянство України, якби їм була надана можливість вибору. Тільки один учитель із трьох відчуває себе громадянином України не лише за паспортом чи формально-правовим статусом, а й за цінностями, що сповідує.

Ситуація дещо змінилася на краще під впливом подій 2013-2014 років, пов'язаних із подіями на майдані та Українською революцією. Однак суспільні процеси інколи бувають неконтрольовані, а їхні впливи – не передбачувані. Завдання школи полягає не лише у спрямуванні цих впливів, але й у підготовці учнів до громадсько-вивірених дій і вчинків. Тому громадянське виховання учнівської молоді залишається однією з

найактуальніших проблем педагогічної теорії та практики, що змушує як науковців, так і вчителів-практиків шукати ефективні шляхи, форми, методи і засоби успішного її вирішення.

Успішно впоратись із цим завданням можна лише за умови створення науково обґрунтованої системи громадянського виховання молодого покоління, побудованої на національних традиціях, менталітеті та усвідомленій причетності до історичного минулого українського народу. З цією метою, як сказано у Концепції громадянського виховання, необхідно чітко визначити основні засади, цілі, зміст, форми і методи, які цілеспрямовано й ефективно забезпечували б процес розвитку й формування громадянських якостей особистості.

Проблема громадянського виховання завжди привертала до себе увагу філософів, педагогів і психологів. Ще стародавні мислителі (Аристотель, Платон, Плутарх, Сократ) висвітлювали суть громадянського виховання, розглядали шляхи і методи його реалізації.

Ці ідеї знайшли свій подальший розвиток у працях багатьох філософів, психологів і педагогів (А.Адлера, Г.Гегеля, Д.Локка, Ж-Ж.Руссо, З.Фрейда, Е.Фромма та ін.). Вагомим внеском у визначення методологічних основ досліджуваної проблеми є погляди та ідеї відомих українських педагогів, письменників і державних діячів (Г.Сковороди, О.Духновича, І.Огієнка, Б.Грінченка, Т.Шевченка, К.Ушинського, С.Русової, А.Макаренка, Г.Ващенко, В.Сухомлинського та ін.).

Помітна увага громадянському вихованню учнівської молоді приділена у працях сучасних науковців нашої країни (І.Беха, М.Боришевського, О.Вишневського, П.Ігнатенка, О.Киричука, Н.Косаревої, Л.Крицької, В.Поплужного, М.Стельмаховича, О.Сухомлинської, М.Чепіль, К.Чорної та ін.).

У своїх творах вони наголошують, що проблема громадянського виховання особливо набуває актуальності саме в шкільному віці, коли суттєво змінюються соціальні умови розвитку особистості. Педагоги та

психологи давно вже звернули увагу те, що доки в учнів загальноосвітньої школи не сформувалася власна система цінностей, вони легко скочуються до морального релятивізму: якщо все відносно – значить, все дозволено, все можна зрозуміти, виправдати і т. д. Саме тому, як свідчить аналіз громадянського виховання у вітчизняних і зарубіжних країнах, історико-краєзнавча робота має великі потенційні можливості у громадянському вихованні учнівської молоді.

Об'єкт дослідження – громадянське виховання учнівської молоді.

Предмет дослідження – педагогічні умови громадянського виховання учнівської молоді у процесі історико-краєзнавчої роботи.

Мета дослідження – обґрунтувати педагогічні умови ефективного впливу історико-краєзнавчої роботи на громадянське виховання учнівської молоді.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що рівень громадянського виховання учнівської молоді у процесі історико-краєзнавчої діяльності значно поліпшиться, якщо її організація передбачатиме:

- спрямованість на розвиток історичного мислення та національної самосвідомості учнівської молоді;
- вивчення минулого в органічному поєднанні з формуванням емоційно-позитивного ставлення до нього;
- залучення школярів до науково-пошукової роботи;

Досягнення поставленої мети дослідження і перевірка висунутої гіпотези потребує послідовного розв'язання таких **завдань**:

- 1) уточнити сутність, структуру, показники та рівні громадянської вихованості особистості;
- 2) проаналізувати зарубіжний та вітчизняний досвід громадянського виховання учнівської молоді;
- 3) висвітлити роль історико-краєзнавчої роботи в громадянському вихованні учнівської молоді;

Методологічною і теоретичною основою дослідження є концепції особистісного розвитку (Л.Виготський, О.Леонтьєв), ідеї громадянського виховання (Г.Сковорода, К.Ушинський, О.Духнович, С. Русова, А.Макаренко, О. Вишневський, О.Сухомлинська, В. Сухомлинський), громадянськості як психолого-педагогічного утворення (І.Бех, М.Боришевський, О.Киричук, М.Стельмахович, загальнодержавних нормативних документів, в яких відбито основні положення ідеї громадянського виховання (Конституція України, Закон України „Про освіту”, Державна національна програма „Освіта” (Україна ХХІ століття), Концепція громадянського виховання, Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст.).

Методи дослідження. Для розв'язання завдань використовувався комплекс взаємопов'язаних теоретичних та емпіричних методів дослідження:

- аналіз, порівняння та узагальнення наукових джерел із досліджуваної проблеми у процесі вивчення вітчизняного досвіду громадянського виховання учнівської молоді;

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає у виявленні сутності та особливостей історико-краєзнавчої діяльності, розробці та теоретичному обґрунтуванні педагогічних умов її ефективного впливу на громадянське виховання учнівської молоді.

Обґрунтовані зміст, форми і методи громадянського виховання учнівської молоді у процесі історико-краєзнавчої діяльності можуть застосовуватись під час підготовки вчителів історії до практичної роботи в загальноосвітніх школах.

Структура та обсяг дипломної роботи. Дипломна робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст викладено на 80 сторінках. Список використаних джерел містить 85 назв.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Побудова в Україні демократичної держави висунула на передній план потребу в розвитку громадянськості – складного філософського, соціального і психолого-педагогічного утворення. Перед школою як соціальною інституцією поставлено завдання – виховати громадянина, найвищою чеснотою якого була б любов до Батьківщини та свого народу. Особливо актуальною є проблема громадянського виховання у юнацькому віці, коли суттєво змінюється соціальна ситуація розвитку особистості. У зв'язку з цим виникла необхідність визначення основних засад, цілей, змісту, форм і методів цілеспрямованого впливу на формування громадянських якостей учнів старшого шкільного віку.

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження дає підстави стверджувати, що існують різні підходи і до трактування поняття „громадянськість”, а відповідно і до реалізації громадянського виховання. Більшість науковців трактують громадянськість як сукупність поглядів і переконань, що передбачають високий ступінь незалежності і свободи думок особистості щодо суспільства, активне соціальне життя в конкретному соціумі.

У дослідженні ми розглядаємо громадянськість як інтегрований комплекс якостей особистості, які визначають її соціальну спрямованість, готовність до досягнення соціально значущої та індивідуально необхідної мети у відповідності з наявними у суспільстві можливостями і з дотриманням при цьому існуючих морально-правових норм.

Як цілісне особистісне утворення громадянськість виступає у вигляді її складових – громадянських якостей, громадянського ставлення та вчинків. Основою громадянськості є самовідданість, почуття національної гідності, обов'язку й відповідальності, мужність, прихильність до загальнолюдських цінностей.

Виходячи із сутності громадянського виховання та враховуючи предмет дослідження, ми визначили такі основні критерії виявлення рівнів її сформованості у учнівської молоді:

- пізнавальний – знання рідної мови та історії України, минулого свого народу, його історичних традицій, матеріальної та духовної культури, обізнаність із сучасними найважливішими подіями в країні, розуміння сутності громадянськості;

- почуттєвий – любов до рідної землі, своєї нації, гордість за свою Вітчизну, її видатних людей, вміння співпереживати; здатність до об'єктивної самооцінки, гуманність у ставленні до однокласників, старших людей, небайдужість до майбутнього України, відповідальність за свої дії та вчинки;

- поведінковий – добровільна участь у праці на загальну користь, бережливе ставлення до природи, суспільної власності, активна участь у житті класу, школи, гармонійне поєднання особистих і суспільних інтересів, вміння підпорядковувати власні інтереси загальному добру, виконання обіцянок, готовність прийти на допомогу іншим, володіння й спілкування рідною мовою, творча праця в інтересах поступу нації, готовність до захисту держави.

В результаті встановлено, що формування в молодого покоління громадянськості будується насамперед на вивченні вітчизняної історії, життя і діяльності національних особистостей. Вирішальна роль у вихованні громадянина належить школі. Саме там набувається досвід соціалізації, тобто засвоєння знань, умінь, навичок, цінностей, необхідних для входження в суспільство і самовизначення в ньому.

Аналіз стану громадянського виховання у вітчизняній педагогічній теорії та практиці дає підставу стверджувати, що формування справжніх громадян за умов тоталітарної держави було дуже складною справою. Незважаючи на декларування таких понять, як демократія, рівність прав, свобода, гласність, соціальна справедливість, ідея громадянського виховання поступово усувається із педагогічних досліджень і освітянської практики.

Тільки на початку 90-х років XX ст., з початком розбудови незалежної, суверенної, правової Української держави проблема громадянського виховання особистості постала як першочергове завдання школи та громадськості. Події, які відбулися останнім часом в Україні, суттєво вплинули на рівень громадянської зрілості учнівської молоді. Водночас вони засвідчили, що суспільні процеси інколи бувають неконтрольовані, а їхні впливи – непередбачувані. Тому громадянське виховання учнівської молоді залишається однією із найактуальніших проблем педагогічної теорії та практики, що змушує як науковців, так і вчителів-практиків шукати ефективні шляхи, форми, методи і засоби успішного її розв'язання.

Значною мірою цьому, як засвідчує аналіз теорії та практики позакласної виховної роботи, сприяє організація у школі історико-краєзнавчої роботи. Ця форма роботи з учнівською молоддю передбачає глибоке вивчення взаємозв'язків між предметами та явищами, притаманними певній території, і являє собою засіб збагачення учнів знаннями про рідний край.

Спираючись на властивий учням інтерес до історії рідного міста, села, історичне краєзнавство допомагає виховувати у них почуття гордості за свою малу батьківщину, прагнення примножувати внесок земляків. Історичне краєзнавство являє собою оволодіння знаннями не тільки з книг чи інших джерел фіксованої інформації, а й шляхом безпосереднього чуттєво-раціонального пізнання конкретних об'єктів минулого, що має суттєве значення для громадянського виховання учнівської молоді.

Розглядаючи історичне краєзнавство як засіб громадянського виховання учнівської молоді, ми дотримуємось тих поглядів, що його вплив обумовлений врахуванням тих психологічних механізмів, закономірностей, які лежать в основі цього процесу, та дотриманням відповідних педагогічних умов його організації.

На основі аналізу вітчизняної теорії і практики громадянського виховання учнівської молоді, врахування психологічних механізмів, які лежать в основі цього процесу, нами обґрунтовані умови ефективного впливу історико-краєзнавчої роботи на громадянське виховання учнівської молоді: спрямовування її цілей на розвиток історичного мислення та національної самосвідомості; органічне поєднання усвідомлення минулого з формуванням емоційно-позитивного ставлення до нього; забезпечення тісної взаємодії школи, сім'ї та громадськості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т. 4. – М.: Наука, 1976. – 547 с.
2. Базидевич В.Д., Поночовний М.І. Формування національної свідомості та високих лицарських якостей у громадянина незалежної України. – К., 1998. – 45 с.
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
4. Бенца О. Громадянське виховання учнівської молоді в спадщині діячів освіти Закарпаття (1919-1939). – Дрогобич: Коло, 2004. – 229 с.
5. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Наук.-метод. Посіб./ Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1998. – 204 с.
6. Бех І.Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості // Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства: Зб. наук. ст. – Черкаси, 1998. – С. 3-6.
7. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С.144-150.
8. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1996. – №3. – С. 29-30.

9. Ващенко Г.Г. Свобода людини, як філософічно-педагогічна і політична проблема. – Твори. – т.4. – Праці з педагогіки та психології. – К.: Школяр, 2000. – 4.2. – Зміст, методи та чинники виховання. – С. 326-361.
10. Вишневський О.І. Орієнтири національного виховання // Рід. Шк. – 1994. – С.43-44.
11. Вишневський О.І. Сучасне українське виховання: Пед. нариси. – Льв., 1996. – 238 с.
12. Волкова Н.П. Педагогіка: Посіб. для студентів вищих навч. закл. – К.: Центр „Академія”, 2002. – 576 с.
13. Выготский Л.С. Психология подростка. – М.: Просвещение, 1991. – 178 с.
14. Галущинський М. Національне виховання. – Льв., 1920. – 30 с.
15. Галущинський М. Одиниця і громада. – Льв.: Б-ка популярно-наук. викладів, 1921. – 23 с.
16. Гегель Г.В.Ф. Сочинения: В 9 т. – Т.7. – М., 1967. – 450 с.
17. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.
18. Демков М. Русская педагогика в главнейших ее представителях. – М.: Изд. К. Тихомирова, 1898. – 480 с.
19. Державна національна програма „Освіта” (Україна XXI)”. – К.: Райдуга, 1994. – 62 с.
20. Днепро́в Э.Д. Н.И.Пирогов – зачинатель общественно-педагогического движения 60-х годов // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. 2-я половина XIX в. / Отв. Ред. А.И.Пискунов. – М., 1976. – С. 121-136.
21. Драгоманов М.П. Народні школи на Україні // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – 437 с.
22. Духнович О. Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских. – Льв, 1857. – ч.1. – С. 9-60.
23. Духнович О. Твори. – Ужгород: Карпати, 1993. – 250 с.

- 24.Захаров С. Функції, етапи, стадії географічного краєзнавства // Географія та основи економіки в школі. – 1999. – № 3. – С.38-41.
- 25.Іванчук В. Формування громадянської культури учнівської та студентської молоді в процесі навчання // Шлях освіти. – 2000. – №2. – С. 28-31.
- 26.Ігнатенко П.Р. Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблеми. // Педагогіка і психологія. – 1997.– №1.– С. 119-125.
27. Ігнатенко П. та ін. Громадянське виховання учнів в умовах українського державотворення: Посіб. для вчителів / П.Ігнатенко, Н.Косарева, В.Поплужний // Рід.шк. – 1996. – №3. – С. 32-42.
- 28.Ігнатенко П., Крицька Л. Громадянське виховання: історичний аспект. // Шлях освіти., 1996. – №1. – С. 38-43.
- 29.Ігнатенко П.Р., Косарева Н.І., Крицька Л.В., Поплужний В.Л. Виховання громадянина: психолого-педагогічний та народознавчий аспекти: Навч.-метод. Посіб., К.: Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 252 с.
30. Каплінський В. В. Критерії відбору педагогічних ситуацій для лабораторних та практичних занять з дисциплін педагогічного циклу / В. В. Каплінський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. Вип. 4. — Вінниця, 2001. – С. 50-53
31. Каплінський В. В. Різновиди педагогічних ситуацій та їх використання на заняттях з дисциплін педагогічного циклу / В. В. Каплінський // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. Вип. 6. — Вінниця, 2002. – С. 177-180
32. Каплінський В. В. Використання гальмівних прийомів виховного впливу у процесі розв'язання педагогічних ситуацій / В. В. Каплінський // Наукові записки. ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. Вип. 9. — Вінниця, 2004. – С. 104-109
33. Каплінський В. В. Реалізація виховного потенціалу змісту педагогічних дисциплін / В. В. Каплінський // Наукові записки ВДПУ ім. М.

- Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. Вип. 10. – Вінниця, 2004. – С. 131-135
34. Каплінський В. В. Натяк як прийом підсилення методів виховання / В. В. Каплінський // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. – Вип. 16. — Вінниця, 2005. – С. 146-151
35. Каплінський В. В. Використання художніх фільмів у процесі вивчення педагогіки (з досвіду роботи) / В. В. Каплінський // Сучасні вимоги до виховної діяльності вчителя початкових класів: матеріали III регіональної науково-практичної конференції. – Вінниця, 2006. – С. 35-42
36. Каплінський В. В. Післядія як показник ефективності навчально-виховного процесу / В. В. Каплінський // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. Вип. 28. — Вінниця, 2009. – С. 99-108
37. Каплінський В. В. Аналіз природних виховних ситуацій як метод підготовки та перепідготовки класних керівників / В. В. Каплінський // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Сер.: педагогіка і психологія. Вип. 33. – Вінниця, 2010. – С. 248-254
38. Каплінський В. В. Спрямованість дисципліни педагогічного циклу на розвиток мотиваційно-ціннісної сфери особистості / В. В. Каплінський // Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в сучасних соціокультурних умовах: зб. матер. Всеукр. наук. - практ. конференції. – Вінниця, 2011. – С. 142-147
39. Каплинский В. В. Коммуникативный компонент педагогической деятельности: роль, место, характеристика / В. В. Каплинский // Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии. Сборник 10 Междунар. научн.-практ. конференции. – Москва: изд. «Международный университет науки и образования». – С. 154-164
40. Каплінський В. В. Зміст та особливості викладання навчальної дисципліни «Основи виховної діяльності вчителя фізичної культури» / В.В. Каплінський, І. О. Асаулюк // Фізична культура, спорт та здоров'я

- нації: зб. наук. праць. Вип. 15. – Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2013. – С. 103-108
- 41.Кон И.С. Психология юношеского возраста. – М.: Просвещение, 1979. – 175 с.
- 42.Конституція України. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
- 43.Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шлях освіти. – 2000. – №3. – С. 7-13.
- 44.Косарева Н.І. Виховання громадянськості учнів на ідеях української державності // Педагогіка і психологія. – 1996. – №3. – С. 130-136.
- 45.Краеведение – средство связи школы с жизнью // Сов. педагогика. – 1960. – № 6. – С. 3-4.
- 46.Крицька Л.В. Громадянські ціннісні орієнтації учнівської молоді // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С. 155-160.
- 47.Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. – СПб., 1911. – 169 с.
- 48.Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчик З.О.Стельмахович М.Г. Основи національного виховання. – Концептуальні положення. – Ч.1. – К.: 1993. – С.123-124.
- 49.Кузьменко С.О. Формування громадянських умінь у школах США // Історія у шк. України. – 2002. – №4/5. – С. 32-36.
- 50.Локк Д. О государственном правлении / Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. – М., 1960. – Т.2. – 337 с.
- 51.Лопатинська В. Зміст і форми формування гуманістичних цінностей підлітків засобами туристсько-краєзнавчої роботи // Наук. зап. Терноп. Держ. Пед. ун-ту. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2004. – № 5. – С. 44 - 51.
- 52.Макаренко А.С. Воспитание гражданина. – М.: Просвещение, 1986.– 373 с.
- 53.Маляр П. Григорій Сковорода – батько духовного визначення українського народу // Рід. шк. – 1986. – №2. – С. 10-13.
- 54.Маслоу А.С.,Самоактуализация личности и образование / Ин-т психологии АПН Украины: Пер.с англ., предисл. Г.А. Балла. – К.; Донецк,

1994. – 49 с.

55. Міщенко Т.М. Педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до краєзнавчої роботи у сільській школі: Дис.канд. пед. наук. – Черкаси, 2000. – 235 с.

56. Ницше Ф. Книга для всех и ни для кого. – М., 1980. – 359 с.

57. Огієнко І. Рідне слово. Початкова грамати́ка української літературної мови: Морфологія і складання: У 2 ч. – Жовква. – 1937. – Ч. 1. – С. 28.

58. Оржехівський В. Пріоритети тому, що творить громадянина землі своєї // Шкіл. світ. – 1998. – №1. – С. 7.

59. Оржеховська В.М. Нові підходи до виховання учнів у сучасній школі // Нові ідеології навчання: Наук.-метрд. зб. – К., 1997. – Вип.19. – С. 52-60.

60. Павленків Р. Загальна психологія. – К.: 2002. – 506 с.

61. Педагогіка: Навч. Посіб. /Галузяк В.М., Сметанський М.І., Шахов В.І. – 2-е вид. – Вінниця: Книга-Вега, 2003. – 416 с.

62. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1985. – 496 с.

63. Платон. Диалоги ; Философское наследие. – М., 1986. – Т. 98. – 349 с.

64. Поплужний В.Л. Громадянськість і вікові аспекти її розвитку // Рідна шк. – 1994. – №11. – С. 32-34.

65. Рацул О. Питання громадянського виховання: психолого-педагогічний аспект становлення громадянського суспільства // Гуманізація навчально-виховного процесу: Зб. Нау. пр. – Слов'янськ, 2003. – Вип. XX. – С. 90-94.

66. Рогозін М. Громадянське виховання: методологія і організація у світлі європейського досвіду // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 16-20.

67. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? – Львів: Світ, 1994. – 413 с.

68. Русова С. Роль жінки у дошкільному вихованні / Софія Русова і Галичина: Зб. Ст. і матеріалів / Упор. З.І.Нагачевська – Івано-Франківськ, 1996. – С. 21-25.

- 69.Русова С. Суспільні питання виховання // Життя і знання. – 1929. – Ч.6 (18). – С. 161-163.
- 70.Руссо Ж-Ж. Педагогические сочинения: В 2 т. – Т.1. – М., 1961. – 256 с.
- 71.Рябов С.Г. Політологія: Словник понять і термінів. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: КМ Академія, 2001. – 256 с.
- 72.Словник української мови: В 11 т. Т.2. – К.: Наук. Думка, 1971. – 582 с.
- 73.Слюсаренко В., Кобзар Б. Громадянське виховання учнів // Світло. – 1998. – № 4. – С. 28-30.
- 74.Сметанський М.І. Теоретичні засади сучасних концепцій виховання // Шлях освіти. – 2004. – №3. – С. 2-6.
- 75.Струманський В. Організація шкільного краєзнавства на засадах системності // Рід. шк. – 1999. – №11. – С. 42 – 46.
- 76.Струманський В. Педагогічне орієнтування виховної роботи // Шлях освіти. – 1998. – №3. – С.10-13,
- 77.Ступарик Б. Громадянське виховання сучасної молоді // Вісн. Прикарпат. ун-ту. – Івано-Франківськ, 2000. – Вип.3. – С. 3-14.
- 78.Сухомлинська О.В. Про стан теорії і практики виховання в освітньому просторі України // Шлях освіти. – 1998. – №3. – С. 2-5.
- 79.Сухомлинський В.О Народження громадянина / Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т. – К.1977. – Т.3.– С. 283-582.
- 80.Сухомлинський В.О. З чого починається громадянин / Сухомлинський В.О. Вибрані твори у 5-т. – К. 1977. – Т.5. – С. 359-365.
- 81.Українська радянська енциклопедія: В 12 т. Т.2. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1977-85. – 543 с.
- 82.Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання / Ушинський К.Д. Педагогічні твори: В 2 т. – К., 1983. – Т.1. – 679 с.
83. Ушинський К.Д. Про народність у громадянському вихованні: Рідне слово / Ушинський К.Д. Педагогічні твори: В 2 т. – К., 1983. Т.2. – С. 11-116 .
- 84.Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.

- 85.Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.
- 86.Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. – Минск: Попурри, 2000. – 672 с.
- 87.Фромм Э. Искусство любить . – СПб.: Азбука, 2002. – 224 с.
- 88.Храпливий Є. Потреба розбудови нашого хліборобського шкільництва // І Український педагогічний конгрес. 1935. – Льв., 1938. – С. 153-168.
- 89.Чепіль М.М. Громадянське виховання підлітків у позаурочній діяльності // Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості: Наук.-метод. зб. – К.: Дрогобич, 1998. – С. 178-180.
- 90.Черкасенко С. Памяти українського генія (з нагоди роковин). – Світло. – Кн. 5. – Укр. Учитель. – 1912. – 3-4 с.
- 91.Чорна К.І. Патріотизм молоді в контексті національних інтересів української держави: Зб. наук. пр. – Херсон, 2003. – Вип. 34. – С. 110-114.
- 92.Шабліовський Є.С. Гуманізм Шевченка і наша сучасність.– К., 1964. – 188 с.
- 93.Ющишин І. Національне виховання // Шлях виховання і навчання. – 1929. – Ч.12. – С. 1-7.
- 94.Ющишин І. Суспільне виховання в народній школі // Учит. слово. – 1939. – Ч.8. – С. 48-55.
- 95.Ясінчук Л. Рідна школа й молодь // Рід. шк. – 1937. – Ч.8/9. – С. 106-109.